

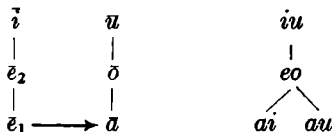
ZDENĚK MASAŘÍK

POZNÁMKY KE STAROHORNONĚMECKÉ MONOFTONGIZACI A DIFTONGIZACI

I když metody funkčně orientované lingvistiky v posledních letech ve velké míře pronikly i do prací germanistických, zejména do fonologie, přesto se setkáváme ještě s některými problémy, které je nutno v detailech dále zkoumat a pro jejichž spolehlivé osvětlení je třeba pátrat po dalších systémových souvislostech. V našich poznámkách se chceme zaměřit na některé okolnosti a souvislosti starohornoněmecké monoftongizace a diftongizace s cílem alespoň dílčím způsobem pomoci objasnit některé údajné nejasnosti, které jsou podmíněny do velké míry tím, že dokladový materiál se čerpá z památek jazyka psaného a navíc teritoriálně podmíněného, v němž je někdy velmi obtížné objektivně stanovit správný poměr mezi skutečnostmi grafematickými a fonematickými.

Naznačená monoftongizace a diftongizace patří k nejstarším změnám vokalickeho systému doby historické, realizovaly se — ovšem s odlišnými výsledky — ve všech germánských jazycích, a jejich průběh můžeme proto v literárních památkách poměrně dobře sledovat. Ve svých poznámkách se zaměříme převážně na podmínky, příčiny a průběh těchto změn na půdě hornoněmecké; příklady z ostatních germánských jazyků uvádíme jen z důvodů porovnávacích.

Po všech předhistorických změnách a před provedením monoftongizace a diftongizace je možno systém dlouhých vokálů a diftongů ve staré horní němčině znázornit takto:

V této souvislosti je ovšem třeba připomenout, že stará horní němčina je např. ještě v 7. stol. materiálem písemných památek (jde zejména o doklady z právní terminologie a o vlastní jména) doložena velmi sporadicky, a proto mají naznačená schémata do značné míry hypotetický charakter, abstrahující od nářečních rozdílů

a zachycující globálně především ty důležité rozdíly, které je možno rekonstruovat materiálu památek doložit. Naše poznámky se tedy týkají monoftongizace diftongů *ai* a *au* ze systému dvojhlásek a diftongizace dlouhého \bar{e}_2 a \bar{o} ze systému vokálů dlouhých.

Starší práce analyzovaly a interpretovaly obě změny většinou izolovaně a otázku možné vzájemné systémové souvislosti si mnohdy ani nekladly. V následujících odstavcích tyto výklady stručně shrneme.

a) Monoftongizace germ. *ai* se šíří v 7. stol. od severu k jihu, a to tak, že ve staré saštině vzniká ve všech případech \bar{e} , kdežto ve staré horní němčině dochází k monoftongizaci v \bar{e} (starší grafika *ae*) pouze před germ. *h* a před *w* a *r*. V ostatních pozicích zůstává diftong *ai*, ten se však od konce 8. stol. mění v *ei*. Př.: gót. *áihts* „Besitz“, sthn. *ēht*; gót. *maiza* „mehr“, sthn. *mēro*; gót. *sáiwala* „Seele“, sthn. *sēla*. Monoftongizace se uplatňuje zejména u 1. tř. abl. sloves, a to v sg. prét., např.: *ritu* — *reit* vedle *zihu* — *zēh*.

Pro další fonologický popis je pak důležité to, že takto vzniklé \bar{e} bylo otevřenější, a nesplynulo tedy s germ. \bar{e}_2 , které bylo zavřenější. Vývoj k otevřenosti je patrný až po diftongizaci germ. \bar{e}_2 .

Germ. *au* se (podobně jako *ai*) ve staré saštině vždy monoftongizuje v \bar{o} , kdežto ve staré horní němčině se tato změna hodnotí jako závislá, protože probíhá před dentálami (*d, t, z, ʒ, s, n, r, l*) a germ. *h*; v ostatních případech přechází *au* v *ou* (nejdříve v památkách francských). V 9. stol. je už *ou* univerzální starohornoněmeckou grafickou podobou. Př.: *daupus* „Tod“, sthn. *tōd*; gót. *hausjan* „hören“, sthn. *hōren*; gót. *lawn* „Lohn“, sthn. *lōn*. Další doklady této změny je možno najít v sg. prét. abl. sloves 2. tř., např. *gioʒan* — *gōʒ* proti *biogan* — *bouc*.

Obě monoftongizace proběhly sice paralelně strukturně, avšak monoftongizace *au* > \bar{o} je pozdější: začíná ve stol. 8. a končí ve stol. 9. I zde je třeba poznamenat, že monoftongizací vzniklé \bar{o} bylo otevřenější a nesplynulo s původním germ. \bar{o} .

b) Diftongizace germ. \bar{e}_2 probíhá v jednotlivých nářečích nerovnoměrně, a to tak, že v památkách francských a alemanských se v 8. stol. objevuje \bar{e} a teprve později se mění v *ea* (*hēr* — *hear* „hier“). V 9. stol. se pak na celém území hornoněmeckém prosazuje diftong *ia* a ten se ve 2. pol. téhož století mění v *ie* (*hiar* — *hier*).

Ještě větší rozrůzněnost časovou i teritoriální zaznamenává diftongizace germ. \bar{o} a to se také projevuje v množství grafických variant. Změna začíná na teritoriu rýnskofranckém kolem poloviny 8. stol. a jejím výsledkem je *uo*, sporadicky *ua*. Později se projevuje i v dialektch středofranckých a dolnofranckých a v dialektu východofranckém. V jihofranckých dialektch se nejdříve objevuje *ua* (*muater, ruam* — Isidor) a koncem století se prosazuje *uo* (*muoter, ruom*). V alemanských dialektch začíná tento proces ve 2. pol. 8. stol. a jeho výsledkem je nejdříve *oa* (*soahhen* „suchen“ — Pariser Glossen); tato grafická podoba je v 9. stol. vystřídána podobou *ua* a až koncem století zevšeobecňuje *uo* (*suohhen*). V bavorštině se *o* drží ještě často v 9. stol. a až ve druhé polovině století vítězí *uo*.

Z fonologického hlediska je nutno grafické podoby *oa, ua, uo* hodnotit jako různé realizace téhož diftongu.

Je třeba v této souvislosti poznamenat, že starší diachronní práce s funkčně fonologickým pojetím většinou neoperovaly a důsledněji se toto pojetí začíná

uplatňovat až v šedesátých letech, jak o tom např. svědčí Srovnávací mluvnice germánských jazyků, vydaná germanisty sovětskými,¹ nebo práce W. G. Moultona² a H. Penzla.³ Většina těchto prací hodnotí tuto monoftongizaci (*ai* > *ē*, *au* > *ō*) z hlediska funkční fonologie jako změnu kombinatorní, a to tak, že *ē* [ɛ:], dříve [aeɛ] a *ai* [ai], a obdobně *ō* [o:], dříve [ɔo] a *au* jsou pozičními variantami jednoho fonému s komplementární distribucí. Podle toho se alofón *ē* (< germ. *ai*) objevuje před *h*, *w*, *r* a v absolutním konci slova, kdežto v ostatních okolích zůstává *ai* (*eī*); obdobně pak dochází k monoftongizaci germ. *au* > *ō* před dentálami a germ. *h* a na konci slova. Avšak k monoftongizaci na konci slova a v pozicích nepřízvučných jsou nutné další osvětlující poznámky vzhledem k některým názorům v sekundární literatuře, které právě na základě uvedených skutečností s chápáním této monoftongizace jako jevu pozičně podmíněného nesouhlasí.⁴ Jako argument pro to, že na konci slova tato distribuce neplatí, se uvádějí doklady jak s diftongy: *zwei* (neutr.), *eī* „Ei“, *screi* „schrie“, nebo *tou* „Tau“, *kou*, *blou* (= préterita od sloves *kiuwan* „kauen“, *bliuwan* „bläuen, schlagen“, tak i s monoftongy, např.: gót. *wai*, sthn. *wē* „wehe“, gót. *sai*, sthn. *sē* „siehe“; sthn. *fō* „wenig“, *drō* „Drohung“ apod. Tato skutečnost byla ovšem v literatuře vysvětlována jednak zvláštním hláskoslovným vývojem v jazycích západogermánských,⁵ jednak se tento vývoj (zejména u alofónů *ai/ē*) zdůvodňoval poměry přízvukovými, jak to naznačil např. M. H. Jellinek: „... Wenn in anderen Fällen -e erscheint (myslí se koncová pozice), so haben wir dies auf Rechnung der Unbetontheit zu setzen. Dieses -e, das unter dem Einfluss gewisser Accentverhältnisse entstand, braucht nicht dieselbe Qualität besessen zu haben, wie jenes, das durch combinatorischen Lautwandel vor *r*, *h*, *w* hervorgerufen wurde... Demnach halte ich *zwei* für die hochtonige, das in *zwen* steckende +*zwē* für die unbetonte Form des Zahlworts...“⁶ Jak ukazují ještě i další autoři,⁷ je možné tedy tímto způsobem vysvětlit monoftong *ē* i v dalších třech dokladech, které se uvádějí jako argument proti pozičně podmíněné monoftongizaci,

¹ Сравнительная грамматика германских языков, II, Москва 1962.

² W. G. Moulton „Zur Geschichte des deutschen Vokalsystems“, in: PBB (Tübingen) 83 (1961), str. 1–35.

³ H. Penzl, *Geschichtliche deutsche Lautlehre*, München 1969, ale i některé jeho práce starší, jako např. článek: The Development of Germanic *ai* and *au* in Old High German, in: *Germanic Review* 30 (1938).

⁴ Pozičně podmíněné pojetí monoftongizace odmítají např.: L. R. Zinder/F. V. Strojeva, *Istoričeskaja fonetika nemeckogo jazyka*, Moskva/Leningrad 1965, str. 47n.; širší platnost monoftongizace *ai* > *ē* (nejen tedy před *h*, *w*, *r*) pro oblast franckých nářečí předpokládá i H. Brinkmann, *Sprachwandel und Sprachbewegungen in althochdeutscher Zeit*, Jena 1931, str. 167n.

⁵ Např. W. G. Moulton, op. cit., str. 15n. V minulosti se těmito otázkami zabýval R. Kögel v článku: Über *w* und *j* im Westgermanischen, in: PBB 9 (1884), str. 524 a po něm J. Franck, *Altfränkische Grammatik*, Göttingen 1909, § 31, 32, 34.

⁶ *Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 19 (1893), str. 33n.

⁷ Např. W. Braune, *Althochdeutsche Grammatik*, Tübingen 1961¹⁰, § 43, Anm. 5; Jos. Janko, *Soustava dlouhých slabik ve staré germánštině*, Praha 1903, str. 221n.

a to: *zwēne*, *bēde* (vedle *beide*) a *wēnag*. I zde je totiž možno počítat s vlivem jedno-slabičných tvarů *zwē*, *bē*, které lze podle gót. *twai*, *bai* předpokládat i ve staré horní němčině. U adjektiva *wēnag* („elend“) se uvažuje o souvislosti s interjekcí gót. *wai*, sthn. *wē* „wehe“.

Proti pojetí starohornoněmecké monoftongizace jako jevu pozičně podmíněného se uvádějí doklady jako *ēnan*, *aenon*, *ēnigeru*⁸ (Hildebrandslied). Ve skutečnosti je ovšem nutno je v této památce hodnotit jako složky jazykové vrstvy starosaské, kde má monoftongizace povahu změny nezávislé na okolí. Ne zcela průkazné jsou také doklady z památek středoněmeckých, v nichž je *ē* místo *ai* (*ei*); zde mohlo jít o změnu teritoriálně podmíněnou. O značném rozšíření *ē* místo *ei* na tomto území totiž svědčí mapa č. 16 „*heiss*“ Německého jazykového atlasu.⁹ Ani další doklady z památek francké proveniencce (nebo franckými dialekty ovlivněné) není možno zcela jednoznačně uvádět jako argumenty proti pozičně chápané monoftongizaci, např. *nohēnigeru* (Monseer Glossen), *hēligeru*¹⁰ (Physiologus), *ēnim* (Christus und die Samariterin), *ēnis*, *ēninom* (Glossea Keronis), *gihēzzan*, *ēning* (Tatian), *bēn*¹¹ (Merseburger Zaubersprüche) apod.

Jako doklady toho, že u starohornoněmecké monoftongizace nejde o změnu poziční, se v literatuře uvádějí i příklady ve slabikách s vedlejším přízvukem (velmi často v kompozitech), např. *urtēli* „Urteil“ (Frankfurter Glossen), *follēst* vedle *fol-leist* „Hilfe“ (Notker), *Mannunhēm*¹² „Mannheim“ nebo *brütllōfi* „Hochzeit“ (Tatian), *hurolōb* „Urlaub“ (Lorscher Bienensegen) apod. Domníváme se, že pro odmítání pozičně orientovaného pojetí starohornoněmecké monoftongizace jsou i tyto doklady ne zcela přesvědčivé. Na skutečnost, že se v nepřízvučných slabikách *ei* realizuje jako *e*, nebo dokonce jako *u*, poukázal ve své staroněmecké gramatice už Ad. Holtzmann.¹³

Starohornoněmeckou monoftongizaci (*ai* > *ē*, *au* > *ō*) hodnotíme proto jako změnu kombinatorní s komplementární distribucí alofónů, protože se v jedné části možných hláskových okolí objevuje *ē*, event. *ō*, v druhé části pak *ai*, resp. *au*. V procesu hornoněmeckého hláskového posouvání byla pak tato komplementární distribuce zrušena,

⁸ Zinder/Strojeva, op. cit., str. 48. U dokladu sthn. *sēle* „Seele“ jde přece o regulérní monoftongizaci *ai* před *w* (gót. *saiwala*); srovnej k tomu H. Paul, v článku: *Beiträge zur geschichte der lautentwicklung und formenassociation*, in: PBB 7 (1880), str. 168.

⁹ Deutscher Sprachatlas, 3. Lieferung, Marburg/Lahn/ 1929.

¹⁰ Srovnej k tomu R. Kögel, *Zur altsächsischen Grammatik*, in: I F 3 (1894), str. 287; a dále článek G. Ehrismann a, *Das mhd. Gedicht von der Minneburg*, in: PBB 22 (1897), str. 293

¹¹ Izolované *bēn* „Bein“ nemusí překvapovat, protože se v této památce setkáváme naopak i s *ei* místo *ē* (*eiris* = *ēres*).

¹² Srovnej k tomu J. Franck, op. cit., str. 41: „...Dagegen findet sich in den zweiten Gliedern, besonders der Ortsnamen auf *-heim* ein ganz regelloser Wechsel von *ei* und *e*. *Ei* ist schriftdeutsche oder Ausgleichsform, die Formen mit *e* können wohl mundartliche Monophthongierung haben ...“

¹³ Ad. Holtzmann, *Altdeutsche Grammatik*. Erster Band. Erste Abt. Leipzig 1870, str. 249.

takže došlo postupně k fonologizaci těchto alofónů. Tímto posouváním se totiž germ. + *k* změnilo v *hh* (na konci slova *-h*) a splynulo tak s germ. *h*. Tento vývoj měl za následek, že se pak před *h* mohly objevit nejen *ē*, *ō*, ale i *ai* (*ei*) a *au* (*ou*), např.: sthn. *zēhā* (germ. + *taihō*) „Zehe“, sthn. *zeihhan* (gót. *taikns*) „Zeichen“, sthn. *hōh* (gót. *hauhs*) „hoch“, sthn. *ouh* (gót. *auk*) „auch“. Tato skutečnost také do jisté míry pomáhá určit i relativní chronologii monoftongizace. První fáze fonologizace musela být ukončena před hornoněmeckým hláskovým posouváním, tedy do 6. stol. (včetně), kdy se totiž posouvání začíná realizovat. Druhá fáze pak probíhá paralelně s posouváním. Fonetická fáze monoftongizace proběhla tedy v době předstarohornoněmecké, fonologická fáze pak na počátku doby starohornoněmecké.¹⁴

Na systémovou souvislost mezi monoftongizací a diftongizací poukázali v uvedených pracích W. G. Moulton¹⁵ a H. Penzl.¹⁶ Protože diftongizace je změna nezávislá a její příčiny nelze hledat v hláskovém okolí, bylo by ji možno vysvětlit právě v souvislosti s předcházející monoftongizací. Nově vzniklé monoftongy (*ē*, *ō*) se totiž dostaly v systému dlouhých vokálů do bezprostřední blízkosti původních *ē* a *ō* a tím byly střední vokály přetíženy. Dlouhé vokály *ē*, *ō* vzniklé popsanou monoftongizací tedy narušily původní systém dlouhých vokálů a výsledek toho byl, že původní dlouhé vokály *ē* a *ō* přešly do systému dvojhlásek, který v těchto pozicích přetížen nebyl. Průběh diftongizačního procesu výstižně vylíčil právě W. G. Moulton: „Wir müssen uns diese Wandlungen eher fließend als ruckartig vorstellen. Das *ai* wurde (vor *h*, *w*, *r* und im Auslaut) erst allmählich etwa über [*ai* > *aeə* > *ē*] zu [*ē*]; gleichzeitig wich das *ē* etwa als [*eē* > *ea* > *ia*] und schließlich [*iē*] aus. Ebenfalls wurde das *au* (vor *h*, *w* und Dentalen und im Auslaut) etwa über [*au* > *áo* > *ō*] allmählich zu [*ō*], und das *ō* wich als [*oō* > *oa* > *ua*] allmählich zu (*uo* / aus. Nur so sind die Schreibungen in unseren ahd. Handschriften zu verstehen, und nur so ist der Vorgang phonologisch zu begreifen“.¹⁷ Mezi starohornoněmeckou monoftongizací a diftongizací je tedy možno předpokládat jistý kauzální vztah systémově podmíněný; příčinu počáteční monoftongizace je pak možno vidět v tendenci po zjednodušení artikulace.

BEMERKUNGEN ZUR ALTHOCHDEUTSCHEN MONOPHTHONGIERUNG UND DIPHTHONGIERUNG

In den vorliegenden Bemerkungen wurde der Zweck verfolgt, vom Standpunkt der diachronischen Phonologie auf einige Momente bei der Interpretation der althochdeutschen Monophthongierung und Diphthongierung aufmerksam zu machen, auf die bereits in der Sekundärliteratur

¹⁴ Srovnej k tomu W. Herrlitz, *Historische Phonologie des Deutschen*. Teil I: Vokalismus (= Germanistische Arbeitshefte 3), Max Niemeyer Tübingen 1970, str. 41n.

¹⁵ W. G. Moulton, op. cit., str. 19.

¹⁶ H. Penzl, op. cit., str. 59.

¹⁷ W. G. Moulton, op. cit., str. 20.

hingewiesen wurde (z. B. H. Penzl, W. G. Moulton, W. Herrlitz). In den Ausführungen ging es darum, den Standpunkt zu erhärten, daß die ahd. Monophthongierung als eine positionsbedingte Änderung mit komplementärer Distribution der Allophone zu werten ist. In diesem Zusammenhang wurde vor allem zu jenen Arbeiten Stellung genommen, die aus verschiedenen Gründen eine solche Interpretation der ahd. Monophthongierung anzweifeln. Im zweiten Teil unseres Beitrages waren wir bemüht zu zeigen, daß zwischen der ahd. Monophthongierung und Diphthongierung eine systembedingte kausale Beziehung besteht. Die durch die Monophthongierung entstandenen Vokale ξ , ζ haben nämlich das System der langen Vokale beeinträchtigt, und das Ergebnis dieses Prozesses war, daß die ursprünglichen langen Vokale \bar{e} , \bar{o} nach der Diphthongierung in das System der Diphthonge übergegangen sind. Die Ursache der beginnenden Monophthongierung wird in der Vereinfachung der Artikulation gesehen.